

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

М. Страхів, член-кореспондент АПрН
України

Основні риси зовнішньої політики Української козацької держави Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)

У січні 1648 р. український народ розпочав Визвольну війну проти Речі Посполитої. У цій війні він виявив відчайдушну хоробрість і незламну мужність, пізнав радість перемог і гіркоту невдач, його полководці вражали своїми військовими й організаторськими здібностями.

Талановитим полководцем, видатним політиком був перш за все гетьман Богдан Хмельницький, який очолив національно-визвольну боротьбу українського народу. За часів війни він виявив свій талант стратега та організатора, здатного знаходити вихід з надзвичайно складних ситуацій. Адже завдання перед гетьманом стояло дуже важке. Б. Хмельницький командував військом, котре складалося з різноманітних за своєю якістю елементів, серед яких були і вишколені на польський кшталт реєстрові козаки, і запорожці, що використовували свою особливу тактику ведення військових дій, і погано навчені і озброєні повстанці, серед яких переважало українське селянство, і, нарешті, татарські орди з їх власною командою, які виявили себе дуже ненадійним союзником. У той же час Річ Посполита не тільки мала власні добре озброєні військові сили, а й гроші, аби користуватися найманним військом. Тому Б. Хмельницькому протистояла зразкова польська армія, підсилена німецькими вояками, прославленими на всю Європу¹.

Б. Хмельницький добре розумів, що одержати перемогу в боротьбі з такою державою, як Річ Посполита, наодинці просто неможливо. Вихід він вбачав у пошуках сильного і вірного союзника, у напруженій дипломатичній роботі². Через це його військова діяльність була тісно

¹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – К., 1955. – Т. 2. – С. 17, 33.

² Див.: *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962, – С. 218.

пов'язана з дипломатичною, яка іноді набувала першорядного значення. Українська козацька держава розвивала добрі зв'язки з оточуючими її державами, зокрема з супротивниками Речі Посполитої. Б. Хмельницький виявляв надзвичайну енергію та гнучкість, укладаючи союзи, створюючи коаліції, які могли б забезпечити незалежність Українській державі. Йому вдалося укласти військовий союз з Кримським ханством. Вів Б. Хмельницький перемовини і з Туреччиною про можливу участь цієї країни у війні проти Речі Посполитої. Султан пропонував перейти в його підданство, але Б. Хмельницький не погодився з цим. Прагнучи ізолювати Річчю Посполиту, він налагоджував відносини з Валахією, Молдавією, Семиградям (Трансільванією), Швецією. Активно велися перемовини про співробітництво з Московським царством. Було встановлено дипломатичні зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією¹. Це свідчить про те, що іноземні держави за тих часів приймали Україну як рівного і гідного партнера. Вони визнавали Україну за рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і міжнародного права, що являло найважливішу ознаку держави, ставало реалізацією її суверенітету.

Значною мірою це відбувалося завдяки глибокому розумінню Б. Хмельницьким складної, а іноді й трагічної геополітичної ситуації, що склалася на той час навколо України, урахуванню можливостей Українського народу в боротьбі за визволення і розбудову вільної держави. Географічне розташування України відносно Польщі, Литви, Австрії Франції та інших європейських держав, з одного боку, і Туреччиною, Кримом, Персією — з другого, а також наявність таких північних сусідів, як Москва і Швеція, визначали її особливе геополітичне становище. Україна ставала тим місцем, де перетиналися інтереси різних держав, розгорталася напружена дипломатична боротьба. Україна, отже, опинилася у центрі важливих військових подій та дипломатичного протистояння. До Б. Хмельницького до Чигирини направлялися численні дипломатичні посольства. З невеликого козацького містечка Чигирин перетворився на осередок східної та південно-східної Європи, де зустрічалися дипломати різних держав². Чигирин ставав центром політичного життя Європи. Невипадково в орбіту українського протистояння з Річчю Посполитою опинилися втягнутими багато з європейських країн³.

¹ Див.: Історія держави і права України: Підручник. — У 2 т. /За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — К., 2000. — Т. 1. — С. 216; *Голобуцкий В. А.* Запорожское козачество. — К., 1957. — С. 282–283.

² Див.: *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. — С. 32.

³ Див.: *Дынсес А. А.* От Переяславля до Кардиссы: испытание на прочность русско-украинского союза // Міжнародна наукова конференція «340 років Переяславської Ради». — Донецьк, 1994. — Вип. 1. — С. 13.

Українська козацька держава вела боротьбу з сильним, досвідченим супротивником, який розв'язав справжню дипломатичну війну. Річ Посполита всіляко намагалася роз'єднати визвольний рух, відколоти козацьку старшину і реєстрове козацтво від селянства. Польська дипломатія підбурювала Туреччину проти козаків, втягувала Москву у війну проти Хмельницького. У 1650 р. польський король Ян-Казимир у зверненні до австрійського імператора Фердинанда III писав, що Б. Хмельницький загрожує усьому католицькому світу¹.

Не все гаразд було і в козацькому таборі. Виникали розбіжності серед української старшини, деякі представники якої, в тому числі військовий писар Виговський, виступали за примирення з Польщею. Поляки намагалися будь-якими заходами посіяти недовіру до Б. Хмельницького, підірвати його авторитет серед населення. Ян-Казимир у своєму листі до київського митрополита С. Косіва доручив останньому поширювати серед Українського народу чутки, що Б. Хмельницький «побусурманився у поганську віру» і тепер хоче віддати увесь Український народ «у турецьку та кримську неволю». І Косів розсилав повсюди «листи», де закликав населення України повставати проти Б. Хмельницького².

Подолати такі труднощі Б. Хмельницькому вдалося завдяки своєму дипломатичному хисту. Він зумів дезорієнтувати і польського короля, і кримського хана. У протиборстві різних держав і політичних сил гетьману вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладати необхідні союзи, визначати вірні зовнішньополітичні спрямування.

Дипломатична діяльність Української козацької держави мала свою специфіку.

Зовнішню політику України визначав особисто гетьман. «Хмельницький, — писав І. Крип'якевич, — довів гетьманську владу до верхів могутності»³. Як незалежний володар він тримав у своїх руках зносини з іншими державами, вів дипломатичні переговори, майстерно використовуючи суперечні інтереси різних країн для зміцнення міжнародного становища України. І лише в крайньому разі найбільш важливі питання зовнішньої політики вирішував на старшинських радах⁴.

¹ Див.: *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. — С. 218.

² Див.: Там само. — С. 258, 274.

³ Див.: *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів; 1992. — С. 198.

⁴ Див.: *Холдер С., Дынгес А. А.* О шведской альтернативе Переяславской Раде в 1648–1660 гг. // Міжнародна наукова конференція «340 років Переяславської Ради». — С. 20.

Найближчим дорадником гетьмана у закордонних справах був генеральний писар Іван Виговський, який брав участь у багатьох посольствах і виявив себе талановитим дипломатом¹.

Україна встановлювала і розвивала добрі зв'язки з сусідніми державами, зокрема супротивниками Речі Посполитої. Б. Хмельницький вів переговори з багатьма сторонами, посилював суперечності між сусідами, шукав забезпечення самостійності під гарантією всіх держав, що мали інтереси на Сході². Однак основну увагу він приділяв створенню союзів і коаліції окремих держав, намагався створити міцний і широкий за своїм складом союз, де Україна зможе відігравати вирішальну роль, виявляючи при цьому надзвичайну енергію та гнучкість³.

Б. Хмельницький дуже продумано провадив зовнішню політику. Він вів переговори з усіма сторонами, посилював суперечності сусідів, провадив в разі необхідності інтенсивну дипломатичну підготовку, вдавався до запобіжних заходів⁴. Гетьман не ухилявся перед політичними інтригами, в той же час не підтримував всеціло ні одну із сторін. Оцінюючи дипломатичні дії Б. Хмельницького, М. Грушевський писав: «Взагалі він хитрував старим козацьким звичаєм, і силкуючись залучити якнайбільше сусідів до своєї боротьби з Польщею, кожному говорив те, що йому було б приємно почути, аби тільки затягнути»⁵.

Національно-визвольна боротьба Українського народу відбувалася у надзвичайно складних умовах. Українські землі, що перебували під владою Б. Хмельницького, оточували з усіх боків або відкриті вороги (Річ Посполита), або союзники, готові на зраду (Кримське ханство), або ненадійні «нейтральні» країни (Молдавія, Волощина та ін.). За таких умов дипломатична діяльність набирала особливого значення. Головним завданням для гетьмана ставав пошук надійного союзника, а звідси — і визначення головного напрямку зовнішньої політики.

Першим таким зовнішньополітичним напрямом став для Б. Хмельницького намір одержати допомогу і військову підтримку від Кримського хана. Але спроба виявилася невдалою, бо татари неодноразово зраджували гетьмана. Так було під Зборовом 1649 р., коли Іслам-Гірей, одержавши від поляків 30 000 талерів, за спиною у козаків уклав мир з польським королем, і у 1651 р. під Берестечком і, нарешті, під Жванцем у 1653 р., коли кримський хан домовився з польським королем і уклав з

¹ Див.: Велика історія України від найдавніших часів: У 2 т. – К., 1993. – Т. II. – С. 65.

² Див.: Крип'якевич І. П. Історія України. – С. 190, 201.

³ Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 228.

⁴ Див.: Історія України: Курс лекцій у 2 книгах. – Кн. I. – С. 223, 229.

⁵ Див.: Грушевський М. Вказ. праця. – С. 289.

ним Жванецький договір, за яким одержав право протягом 40 днів брати «ясир» на Волині¹. Слід підкреслити, що двічі – під Зборовом і під Жванцем – польський король Ян-Казимир був у безвихідній ситуації, з якої його врятували татари.

Все це остаточно переконало Б. Хмельницького в тому, що на допомогу татар не варто було розраховувати, що Кримське ханство не допустить існування незалежної Української держави².

Невдачі з Кримським ханством змінили зовнішньополітичні наміри Б. Хмельницького. Тоді він обрав балканський вектор своєї політики. Виник план українсько-валахської угоди, навколо якої міг утворитися союз східних країн. Початок майбутнього союзу повинно було скріпити одруження сина Б. Хмельницького Тимоша з дочкою господаря Молдавії Василя Лупула Роксандою. Після перемоги Тимоша у 1651 р. над польським військом під Батогом справили у серпні 1652 р. весілля Тимоша і Роксанди. Батогська перемога і одруження Тимоша стали дипломатичною перемогою Б. Хмельницького, яка забезпечувала його просування на Балкани і можливість у перспективі включення до союзу Литви. Річ Посполита після цих подій втратила досить сильного союзника.

У 1653 р. на Лупула напали семигородський князь Ю. Ракоці і волоський господар. Тимош відправився на допомогу Лупулу, однак загинув під час облоги Сучави. Катастрофа балканської політики заподіяла страшний удар дипломатичній політиці Б. Хмельницького, який збирався посадити на молдавський престол Тимоша і тим самим забезпечити надійний західний кордон³.

Значною дипломатичною акцією Б. Хмельницького були відносини з Семигородським князем Ю. Ракоці як союзником у боротьбі проти Речі Посполитої. Однак дипломатичні переговори не дали бажаного результату. Гетьман іншого і не чекав. Він вів переговори з Ракоці лише заради того, аби показати полякам, що у нього може бути і такий союзник, як Семигородське князівство⁴.

Ще одним важливим напрямом зовнішньої політики Б. Хмельницького були зв'язки з Туреччиною, яка була зацікавлена у дружніх стосунках з Україною. Султан навіть пропонував Б. Хмельницькому віддати себе разом з народом «у протекцію Турецьку». Однак козаки відповіли, що «під його рукою бути не бажають»⁵.

¹ Див.: *Замлинский В. А.* Богдан Хмельницкий. – М., 1989. – С. 258.

² Див.: *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. – С. 188.

³ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. – С. 21.

⁴ Див.: *Замлинский В. А.* Вказ. праця. – С. 200; *Голобуцкий В.* Дипломатическая история... – С. 175.

⁵ Див.: *Замлинский В. А.* Вказ. праця. – С. 269.

Складними і напруженими були відносини з Московією. Починаючи з 1648 р., гетьман час від часу звертався до Москви з проханням допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою. Певна допомога надавалась, але на більш тісний союз Москва не йшла¹. І лише «по довгих ваганнях, — писав М. Грушевський, — московське правительство рішилося прийняти Україну під царську руку й розпочати з Польщею війну»². Відбулося це тільки після рішення Земського Собору 1 жовтня 1653 р., а остаточно союз з Московією було схвалено 8 січня 1654 р. Переяславською Радою. Своє юридичне оформлення він одержав у Березневих статтях 1654 р.³

Головні наслідки Переяславської угоди були такими.

По-перше, вона не вирішувала долю України в цілому, а торкалася лише території, яка перебувала під владою Б. Хмельницького, тобто приблизно 20 відсотків українських земель.

По-друге, московський цар приймав під свою високу руку не окрему державу чи країну, а «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями».

По-третє, договір 1654 р. був двостороннім і рівноправним. Тому українська державність, що зароджувалась, зберігала незалежність у своєму внутрішньому житті. У Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. було сказано: «Богдану Хмельницькому, гетману Войска Запорожского, и всему нашему царского величества Войску Запорожскому быти под нашою царского величества высокою рукою по своим прежним правам и привилиям и по всем статьям, которые писаны выше сего»⁴.

Після Переяславської угоди українська державність зберігає свою незалежність і у зовнішньополітичній сфері. Якраз у цей період спостерігається активізація української дипломатії. Березневі статті і Жалувана грамота Олексія Михайловича Війську Запорозькому дозволяли вести під контролем Москви дипломатичні стосунки. Обмеження було встановлено лише відносно Туреччини й Польщі. Б. Хмельницький повністю використав таку можливість. Він намагався створити коаліцію у складі Швеції, Бранденбурга, Семигородського князівства, Молдавії, Волощини, Литви та України⁵.

¹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. — С. 22.

² Див.: *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 292.

³ Див.: *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953. — Т. 3. — С. 551–555.*

⁴ Там само. — С. 569.

⁵ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. — С. 31.

Відносини зі Швецією взагалі стають у цей час найбільш важливим напрямом дипломатичних відносин Б. Хмельницького¹. Швеція намагалась утвердити своє панування на Балтиці шляхом військового вторгнення у землі Яна-Казимира. Б. Хмельницький вирішив підтримати шведську експансію не тільки заради визволення українців від Польщі, а й також для того, аби «розв'язати собі руки в відносинах з Московією»². У липні 1655 р. шведський король Карл X у союзі з Семигородським князівством розпочав похід через Прусію на Варшаву і Краків. Б. Хмельницький приєднався до нього³. Становище Польщі було критичним. Врятувала її дипломатія. Польща звернулася до Москви з пропозицією сепаратного перемир'я, яке і було підписане у 1656 р. у Вільні без представників Б. Хмельницького, чим Москва порушила Переяславські угоди. Б. Хмельницький не погодився з припиненням війни проти Польщі. Однак вторгнення Данії в Швецію змусило Карла X вивести значну частину своїх військ з території Речі Посполитої. Потрібен був пошук нових політичних комбінацій. Однак 6 серпня 1657 р. гетьмана не стало.

Таким чином, як свідчить історія Визвольної війни Українського народу, активна зовнішня політика, яку провадив Б. Хмельницький, була суттєвою передумовою успіхів і перемог українського війська. Вона допомагала зміцненню міжнародного становища України, зростанню її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі, включала в орбіту українського протиборства з Річчю Посполитою політиків і дипломатів від Стамбула до Стокгольма.

Надійшла до редколегії 07. 08. 06

В. Рум'янцев, член-кореспондент АПрН
України

Державно-правові аспекти програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства (до 160-річчя Кирило-Мефодіївського товариства)

Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847 рр.) стало першою в Україні нелегальною політичною організацією, яка ставила за мету

¹ Див.: Федорук Я. О. Зовнішня політика Б. Хмельницького 1654–1657 рр. // Міжнарод. наук. конф. «340 років Переяславської Ради». – С. 49.

² Див.: Грушевський М. Вказ. праця. – С. 297.

³ Див.: Федорук Я. О. – Вказ. праця. – С. 50.